4] ঠাকুৰ নগেন (2002); সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

5] বন্দ্যোপাধ্যায়, ধীরেন্দ্র নাথ (1988); সংস্কৃত সাহিত্যের চণ্ডীদাস; কলকাতাঃ পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ।

6] বসু, শংকৰী প্ৰসাদ (1999); বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস, কলকাতা ঃ দে'জ পাব্লিকেশ্যন।

7] ভট্টাচার্য, দেবীদাস (1965); মধ্য ভারতীয় আর্য ভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা; গৌহাটী ঃ ওরিয়েন্টেল বুক কোম্পানী।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

8] Kale, M.R.(Ed.) (1996); The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa; Delhi: MBD

9] Mishra, Hari Mohan (1998); 'Kirtilata', in encyclopeadia of indian Literature, Vol-3. (ed.) by Amaresh dutta, Delhi: Sahitya Academi.

10] winternitz, M. (1985); History of Indian Literature; Vol-II (trans in English by Subhadra Jha); Delhi : MBD

৫.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্দেহ ৰাসক কাব্যৰ ৰচক আব্দুৰ ৰহমানৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিব লাগিব।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ'সন্দেহ ৰাসক'ৰ ৰচনা কাল সঠিককৈ নিৰ্ণিত হোৱা নাই যদিও সেই সম্বন্ধে, বিভিন্ন পণ্ডিতৰ মতামত আৰু সেই সম্পৰ্কীয় প্ৰাপ্ত তথ্যদিৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাসক ছন্দৰ বৈশিষ্ট্য অৰ্থাৎ ছন্দসজ্জা উল্লেখ কৰি 'সন্দেশ ৰাসক' কাব্যৰ গঠন ৰীতিৰ আভাস দিব লাগিব।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্দেশ ৰাসক কাব্যৰ এই নাম কিয় ৰখা হ'ল আৰু এই নামে কাব্যখনিৰ তাৎপৰ্য কিদৰে দাঙি ধৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে, সেই বিষয়ে উল্লেখ কৰিব লাগিব।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্দেশ ৰাসক কাব্যৰ মাজেৰে বৰ্ণিত ঘটনাৰ এটি বিৱৰণ দাঙি ধৰিব লাগিব

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্দেশ ৰাসক কাব্যৰ ভাষাশৈলী, ছন্দসজ্জা, লোক-জীৱনৰ বাংময় চিত্ৰ, অলংকাৰ আদিৰ প্ৰয়োগ ইত্যাদিৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব লাগিব।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্দেশ ৰাসক দূত কাব্য জনৈক পথিকৰ জৰিয়তে প্ৰবাসত বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰাৰ লক্ষণ কেনেদৰে ফুটি ওলাইছে সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

অ (এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰ)।

ণেৱৰ < নূপুৰে Ô নূপুৰত, প > ৱ, উ > এ, উ >অ, এ>অ।

বিলগ্‌গিৰি < বিলগ্য Ô জোঁটাপুতিলাগি , ত্বাচ প্রত্যয়ৰ ঠাইত ইবি।

পহি < পথি Ô পথত, মহাপ্রাণ থ > হ।

পংখুড়িয় < প্রখণ্ডিতা Ô পৰি গ'ল, আদি সংযুক্ত প্র > প, অ > উ, সংযুক্ত নাসিক্য ণ্ড > ং আৰু 'ত'ৰ লোপ, আ > অ।

৫নং গাথাৰ মূল পাঠ ঃ

পড়ি উট্‌ঠিয় সবিলক্‌খ সপজ্জিৰ সংঝসিয়।
তং সিয় সচ্চ ণিয়ংসণ মুদ্ধহ বিৱলসিয়।।
তং সংবৰি অণুসৰিয় পহিয় পাৱয়ণমণ।
ফুডৰি ণিত্ত কুপ্পাস ৰিলগ্‌গিয় দৰ সিহণ।।

অসমীয়া অনুবাদ ঃ হতচকিতা, লজ্জিতা আৰু সংভ্রান্তা হৈ পৰাৰ পৰা উঠোঁতেই তেওঁৰ শুকুলা ৰঙৰ পাতল ওৰণিখন খহি পৰিল। সেইখন সামৰি পথিকজনক লগ পোৱাৰ ইচ্ছাৰে আগবাঢ়িবলৈ লওঁতেই তেওঁৰ পাটৰ কাঁচলিখন ফাটি স্তনযুগল ঈষৎ প্রকট হৈ পৰিল।

শব্দগত টোকা ঃ

পড়ি < পতিত Ô পৰা, পতিত > পড়িঅ > পড়ি,অৱহট্‌ঠ 'ইঅ' Ô 'ই' বা ঈ।

উট্‌ঠয় < উত্থিত Ô উঠি; থ > ট্‌ঠ (বিষমীভৱন)

সবিলক্‌খ < সবিলক্ষ্য Ô হতচকিতা; ক্ষ > ক্‌খ, আ > অ (এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰ)।

সলজ্জিৰ < সলজ্জিৰা Ô লজ্জিতা, আ > অ > (এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰ)।

সংঝসিয় < সংঝসিতা (দেশী শব্দ) Ô সংভ্রান্তা, সংভ্রামিতা (পর্যাপ্ত, উৎক্ষিপ্ত আদি অর্থত অৱহট্‌ঠ ভাষাত 'ঝসিয়' ৰূপৰ সংযোগ হয়)।

সিয় < শ্বেতম্‌ Ô শুকুলা, শুভ্র বা বগা, শ্বেত > সেঅ > সিঅ, অ > ই(এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰ), অন্ত্য 'ম্‌'ৰ লোপ।

সচ্চ < স্বচ্ছম্‌ Ô পাতল বা স্বচ্ছ; আদি অৱস্থানৰ সংযুক্ত স্ব > স, অন্ত্য 'ম্‌'ৰ লোপ।

ণিয়ংসণ < নিবসনম্‌Ô ওৰণি; নিবসনম্‌ > ণিঅংসণ > ণিয়ংসণ (স্বতঃ নাসিকীভৱন আৰু স্বতঃ মূর্ধন্যীভৱন), অন্ত্য 'ম'ৰ লোপ।

বিৱলসিয় < বিৱলসিতম্‌Ô খহি পৰা; 'ত' আৰু অন্ত্য 'ম্‌'ৰ লোপ।

সংবৰি < সংবৃত্য Ô সামৰি; ঋ> অ, ু > ইঅ> ই।

অণুসৰিয় < অনুসৃতা Ô অনুসৰণ কৰা; ঋ > অ।

পহিয় < পথিক Ô পথিক বা বাটৰুৱা; মহাপ্রাণ থ > হ, 'ক'ৰ লোপ, য় শ্রুতিৰ আগম।

পাৱয়ণমণ < প্রাপকমনা Ô লগ পোৱাৰ ইচ্ছাৰে, আদি সংযুক্ত প্র > প, প > ব, আ > অ।

ফুডৰি < স্ফুট ÙÂ অৰি Ôফাটি যোৱা, আদি অক্ষৰৰ সংযুক্ত স্ফ > ফ, ট > ড।

মহি < মহীম্ ঠ মাটি বা পৃথিৱী; অন্ত্য 'ম'-ৰ লোপ, ঈ > ই।

চলণেহি < চৰণৈঃঢ়চৰণাভ্যাম্ ঠ চৰণ যুগলৰ দ্বাৰা বা দুয়োখন ভৰিৰে, ৰ > ল, দ্বিবচনৰ ঠাইত বহুবচন।

ছিহংতকু < স্পৃশন্তঃ ঠ স্পর্শ কৰি বা খুচৰি; ঋ > ই, স্প > ছ, শ > হ, সংযুক্ত ন্া > ং, প্রথমাৰ একবচনত 'উ' বিভক্তি।

অদ্ধুডডীণউ < অর্দ্ধোড্ডীণকঃ ঠ আধা উৰি যোৱা, ৰেফৰ লোপ, ও > উ, অঃ > উ।

পহিউ < পথিকঃ ঠ বাটৰুৱা, পথিক; মহাপ্রাণ থ > হ, অঃ > উ।

পহি < পথে ঠ পথত বা বাটত।

জোয়উ ঠ দৃশ্ ধাতুৰ সলনি প্রাকৃত-অপভ্রংশত 'জো' বা 'জোঅ' ধাতুৰ প্রয়োগ দেখা যায়।

পৱহংতু < প্রৱহন্তঃ ঠ প্রৱাহিত হৈছে, সংযুক্ত ন > ং, অন্ত্য অঃ > উ।

৩নং গাথাৰ মূল পাঠ ঃ

তং জি পহিয় পিক্‌খেৱিণু পিঅউক্কংখিৱিয়,
মংথৱগয় সৱলাইবি উত্তাৱলি চলিয়।
তহ মণহৰ চল্লংতিয় চংচলৱমণভৰি,
ছুড়ৱি খিসিয় ৱসণাৱলি কিংকিণিৱৱ পসৱি।

অসমীয়া অনুবাদ ঃ সেই পথিকজনক দেখি স্বামীৰ বাবে উৎকণ্ঠিতা ৱমণী গৱাকীয়ে ধীৰ গতি এৰি পোনে পোনে উত্রাৱল হৈ আগুৱাই গ'ল; তেওঁৰ মনোহৰ পৰিত গমনত চঞ্চল নিতম্বৰ পৰা কিংকিনীযুক্ত মেখলা (কৰধনি) খহি পৰিল আৰু তাৰ শব্দ বিয়পি পৰিল।

শব্দগত টোকা ঃ

তং < তম্ ঠ সেই; অন্ত্য ম্ > ং।

জি ঠ এব (নিশ্চয়ার্থক অব্যয়)।

পহিয় < পথিকঃ ঠ পথিকক, বাটৰুৱাক, মহাপ্রাণ থ > হ।

পিক্‌খেবিণু < প্রক্ষ্যবিনু ঠ দেখি; প্রে > পি, ক্ষ> ক্খ।

পিঅউক্কংখিৱিয় < প্রিয়োৎকণ্ঠিতা ঠ প্রিয়জনৰ বাবে উৎকণ্ঠিতা ; প্র > প, ৎক > ক্ক, সংযুক্ত ন > ং।

মংথৱগয় < মন্থৱগতিম্ ঠ ধৰি গতি, সংযুক্ত স > ং, 'ত'ৰ লোপ, অন্ত্য 'ম'ৰ লোপ।

সৱলাইবি < সৱলায়িত্বা ঠ পোনে পোনে; ত্বাচ প্রত্যয়ৰ ঠাইত 'ইবি'।

উত্তাৱলি (দেশী শব্দ) ঠ উত্রাৱল হৈ।

মনহৰ < মনহৱম্ঠ মনোৱম বা মনোহৰ; ন > ণ, অন্ত্য অনুনাসিক 'ম'ৰ লোপ।

চলিয় < চলিতা ঠ গৈছিল; চলিতা > চলিআ > চলিয়।

চল্লংতিয় < চলন্ত্যাঃ ঠ গমনকাৰিণীৰ; ত্বাচ্ প্রত্যয়ৰ ঠাইত 'ইঅ'।

মলিন হৈ পৰিছিল আৰু অবিৰাম গতিৰে তেওঁৰ দুচকুৰে চকুলো বৈ আছিল। ৰাহুৱে পূৰ্ণচন্দ্রক গ্রাস কৰাৰ দৰে বিৰহৰ জুইত দগ্ধ হৈ তেওঁৰ সোণ বৰণীয়া দেহা শ্যাম বৰণীয়া হৈ পৰিছিল।

শব্দগত টোকা ঃ

বিজয়ণয়ৰহু < বিজয়নগৰস্য ঠ বিজয়নগৰত; স্য > স্স ঠ হু (গুর্জৰ অপভ্রংশৰ বৈশিষ্ট্য)।

কাবি < কা ÙÂ অপি ঠ কোনো এগৰাকী প > ব।

বৰৰমণি < বৰৰমণী ঠ বিশিষ্টা মহিলা; ণী > ণি, দীর্ঘস্বৰৰ হ্রস্বীভৱন।

উত্তংপথিৰথোৰথণি < উত্তুংগ-স্থিৰ-স্থূল-স্তনী ঠ উন্নত স্তনবিশিষ্টা; ত্তু > ত্ত; স্থিৰ > থিৰ (স্থ > থ), স্থূল > থোৰ (উ > ও, ল > ৰ) স্তনী > থণী (স্থ > থ, ঈ > ই, ন > ণ)।

বিৰুডলক্কি ঠ ভোমোৰাৰ দৰে ক্ষীণ কঁকালবিশিষ্টা।

ধয়ৰট্‌ঠ-পউহৰি < ধৃতৰাষ্ট্র পদধৰী ঠ ৰাজহংস-গামিনী; ঋ > অ, ত > য়, আ > অ, ষ্ট > উ্‌ঠ (সমীভৱন)

দী ণাণণি < দীনাননী ঠ মলিন বদনা, ন > ণ ঈ > ই।

পহু <পথম্‌ ঠ বাট; থ > হ।

ণিহই ঠ পশ্যতি ঠ চাইছে, নিৰীক্ষণ কৰিছে।

জলপৰাহ < জলপ্রবাহঃ ঠ অশ্রুধাৰা, চকুপানীৰ ধাৰ; প্র > প।

পবহংতি < প্রৱহন্তি ঠ বৈছে, প্রবাহিত হৈছে; আদি অৱস্থানৰ প্র> প, ন > ং।

দীহৰি < দীর্ঘাঃ > দীগ্‌ঘৰা > দীঘৰা > দীহৰা > দীহৰি ঠ দীঘলীয়া; মহাপ্রাণ ঘ > হ, আ > ই।

বিৰহগ্‌গিহি < বিৰহাগ্নিভিঃ ঠ বিৰহৰ জুইৰে; আ > অ, গ্র > গ্‌গ (সমীভৱন), মহাপ্রাণ ভিঃ > হি।

ণজ্জই (দেশী শব্দ) ঠ শোভিত হোৱা।

তহ < তথা ঠ সেই; মহাপ্রাণ থ > হ, আ > আ

সামলিমপবণ্ণু < শ্যামলিমপ্রপন্ন ঠ শ্যাম বৰণীয়া হোৱা (ক'লা হোৱা); শা > স, প্র > প, প > ব, ন্ন > ণ্ণ।

ৰাহি < ৰাহুণা ঠ ৰাহুৰ দ্বাৰা; তৃতীয়া বিভক্তিৰূপে 'ই'ৰ ব্যৱহাৰ।

বিড়ংবিঅউ < বিড়ম্বিতকঃ ঠ গ্রাস কৰা; ম্‌ > ং, ত > অ, প্রথমাৰ একবচন অঃ > উ।

কণয়ংগিতণু < কনকাঙ্গীতনু ঠ সোণ বৰণীয়া শৰীৰ; স > ণ, ঙ > ং।

তাৰাহিবই < তাৰাধিপতিঃ ঠ চন্দ্র; মহাপ্রাণ ধ> হ, প> ব, 'ত'ৰ লোপ।

সউণ্ণু < সম্পূর্ণম্‌ ঠ সম্পূর্ণৰূপে; ম্প'ৰ লোপ, ঊ > উ।

২নং গাথাৰ মূল পাঠ ঃ

ফুসই লোয়ণ ৰুৱই দুক্‌খত্ত,

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ *সন্দেশ ৰাসকত* দূত কাব্যৰ কোনবোৰ লক্ষণ প্রকাশ পাইছে বিচাৰ কৰক (150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৫.৩.৬ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যখনিৰ ভাষা হৈছে প্রাচীন গুজৰাটী-ৰাজস্থানীৰ সৈতে সম্পর্কযুক্ত পশ্চিমা অৱহট্‌ঠ বা আন কথাত শৌৰসেনী অৱহট্‌ঠ। সেয়ে হ'লেও, ইয়াৰ কেতবোৰ সুকীয়া ভাষাগত বৈশিষ্ট্যও লক্ষ্য কৰিব পাৰি। এইটো উপশাখাত সেই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

প্রাচীন গুজৰাটীৰ বৈশিষ্ট্য ঃ

- ষষ্ঠী বিভক্তি হিচাপে 'হ'ৰ প্রয়োগ।
- তৃতীয়াৰ একবচনত 'ই', 'হি' আদি বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ।
- অসমাপিকা ক্রিয়াৰ গঠনত 'ই' বিভক্তিৰ প্রয়োগ।
- 'কিম', 'জিম', 'তিম' আদিৰ সর্বনামৰূপে প্রয়োগ।
- 'তিনি', 'জিনি'ৰ পুৰুষবাচক সর্বনাম হিচাপে ব্যৱহাৰ ইত্যাদি।

প্রাচীন ৰাজস্থানীৰ বৈশিষ্ট্য ঃ

- ক্রিয়াপদৰ আগত পূর্বসর্গৰূপে 'স'ৰ প্রয়োগ; যেনে—সবিলক্‌খা, সলজ্জিৰ, ইত্যাদি।
- বিভক্তিহীনভাৱে কাৰকৰ প্রয়োগ।
- অসমাপিকাত গুজৰাটী 'ই'ৰ লগে লগে ৰাজস্থানী 'অবি', 'ইবি' আদিৰ প্রয়োগ; যেনে—সৰলাইবি, ছুডবি, ইত্যাদি।

নিজস্ব ভাষাগত বৈশিষ্ট্য ঃ

- অৱহট্‌ঠ ভাষাত সাধাৰণতে দীর্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়। *সন্দেশ ৰাসকৰ* ভাষাত এই বৈশিষ্ট্যটোৰ পূর্ণ প্রতিফলন লক্ষ্য কৰিব পাৰি; যেনে বৰৰমণী > বৰৰমণি; পদধৰী > পউহৰি।
- এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰৰ ব্যৱহাৰ; যেনে— অ > উ, উ > ও, উ > অ, ইত্যাদি।
- একেটা শব্দৰে দুই তিনি প্রকাৰৰ ৰূপৰ প্রয়োগ কাব্যখনৰ ভাষাৰ আন এক বৈশিষ্ট্য; যেনে— পথিক > পহিউ, পথিউ, পংথিউ; তস্য > তসু, ইত্যাদি। এইবোৰ ৰূপে তৎকালীন সমাজ জীৱনত প্রচলিত কথ্য ভাষাৰ চানেকি বহন কৰে। ভাষাৰ এনে প্রয়োগে কাব্যখনিক লোকজীৱনৰ কাষ চপাই নিছে।
- কাব্যখনিত একে অর্থযুক্ত যুৰীয়া শব্দক ধ্বন্যাত্মক শব্দ (Echo words) ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে; যথা— তিবিকিবি, কহকহব, ইত্যাদি।
- বিভক্তিৰ ক্ষেত্রত তৃতীয়া আৰু সপ্তমী একাকাৰ হৈ পৰিছে। অৱশ্যে অর্থৰ দিশত পার্থক্য

বেদনাৰে জর্জৰিতা বিজয়নগৰবাসী বিশেষ ৰমণীগৰাকীৰ অন্তৰৰ বেদনা অতিশয় মর্মস্পর্শী ভাষাৰে বর্ণিত হৈছে। দ্বিতীয়তে, 'মেঘদূতম্'ত নির্বাসিত যক্ষই আহাৰৰ প্রথম মেঘক প্রেমিকাৰ ওচৰলৈ তেওঁৰ অন্তৰৰ বিৰহ-বেদনাৰ বার্তা বহনকাৰী দূত হিচাপে প্রেৰণ কৰিছে, ঠিক তেনেদৰে *সন্দেশ ৰাসক*তো পতি বিৰহিণী নায়িকাই জনৈক পথিকক তেওঁৰ বিৰহৰ বতৰা প্রবাসগত স্বামীক জনাবলৈ দৌত কার্য কৰিবলৈ অনুৰোধ জনাইছে। তৃতীয়তে, 'মেঘদূতম' কাব্যত কবি কালিদাসে নায়ক যক্ষৰ মাধ্যমেৰে 'তন্বী শ্যামা শিখৰিদশনা পক্কবিম্বাধৰোষ্ঠী, মধ্যে ক্ষামা চকিত হৰিণীপেক্ষণা নিম্ননাভিঃ' হিচাপে যক্ষ-প্রেমিকাক এক জীৱন্ত ৰূপ প্রদান কৰিছে। তেনেদৰে আব্দুল ৰহমানেও নিজস্ব কল্পনাৰে বিজয়নগৰৰ বিশিষ্ট ৰমণীগৰাকীক 'উত্তংগথিৰথোৰমণি বিৰুডলক্কি ধয়ৰট্‌ঠ পউহৰি' বুলি এক জীৱন্ত ৰূপ দিয়াত কার্পণ্য কৰা নাই। চতুর্থতে, কালিদাসে উজ্জয়িনী নগৰৰ বিৱৰণত যিদৰে অসামান্য দক্ষতা দেখুৱাইছে, তেনেদৰে আব্দুল ৰহমানেও সাম্বপুৰ নগৰৰ প্রতিচ্ছবি অঙ্কনত বিশেষ পাৰদর্শিতা দেখুৱাব পাৰিছে। এনে সাদৃশ্যই কবি আব্দুল ৰহমানৰ আলোচ্য কাব্যখন যে মহাকবি কালিদাসৰ 'মেঘদূতম'ৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্রভাৱিত সেই কথাকে প্রমাণ কৰে। অৱশ্যে একে সময়তে ভাবগত, বস্তুগত আৰু শৈলীগত দিশৰ বিচাৰত দুয়োগৰাকী কবিৰ বিস্তৰ প্রভেদ লক্ষ্য কৰা যায়। এইফালৰ পৰা দুয়োগৰাকী কবিৰ চিন্তাক সম্পূর্ণৰূপে মৌলিক বুলিব পাৰি।

বৈসাদৃশ্যৰ ভিতৰত প্রথমেই ক'ব পাৰি দুয়োগৰাকী কবিৰ কাব্য-সৃষ্টিৰ পটভূমিৰ কথা। আপুনি এই কথা নিশ্চয় জানে যে কালিদাস আছিল ৰজাঘৰৰ পৃষ্ঠপোষকতাত সাহিত্য চর্চা কৰা এগৰাকী অভিজাত কবি। সেই হেতুকে তেওঁৰ সৃষ্টিত এক উচ্চস্তৰীয় স্বকীয় গাম্ভীর্য ৰক্ষিত হোৱাটো নিতান্ত স্বাভাৱিক কথা। ইয়াৰ বিপৰীতে আব্দুল ৰহমান আছিল সাধাৰণজনৰ কবি। গতিকে স্বাভাৱিক কাৰণতে তেওঁৰ সৃষ্টিত কালিদাসৰ কাব্যিক কুশলতা আৰু মননৰ গাম্ভীর্য পাবলৈ টান। বৰং কালিদাসৰ উচ্চ আদর্শমূলক চিন্তাৰ বিপৰীতে আব্দুল ৰহমানৰ কাব্য-চিন্তাক তৰল আৰু বহু পৰিমাণে ভোগ সর্বস্ব বুলিব পাৰি। দ্বিতীয়তে 'ৰাসক' ছন্দৰ প্রয়োগে *সন্দেহ ৰাসক* কাব্যক এক দ্রুত গতিময়তা প্রদান কৰিছে। এনে দ্রুত লয় 'মেঘদূতম্'ত পোৱা নাযায়। 'মেঘদূতম্'ৰ ৰচনা শৈলীত উদ্‌ভ্রান্ত চঞ্চলতা সামান্য পৰিমাণেও পোৱা নাযায়। তাৰ বিপৰীতে আব্দুল ৰহমানৰ কাব্যৰ বিৱৰণ বহু পৰিমাণে উদ্‌ভ্রান্ত আৰু তাৰ গতিও উদ্দাম। তৃতীয়তে, প্রেমৰ প্রকাশ-ৰীতিতো দুয়োজনা কবিৰ মাজত যথেষ্ট পার্থক্য বিদ্যমান। কালিদাসৰ প্রেম-চিন্তা এক স্বর্গীয় অনুভূতিৰে সিক্ত; ভোগ সর্বস্বতাৰ পৰা ই বহু আঁতৰত। আনহাতে আব্দুল ৰহমানৰ প্রেম-চিন্তা ঐহিক জীৱনৰ সম্ভোগ-বাসনাৰে পৰিব্যাপ্ত। এই প্রেম পার্থিব তথা বাস্তৱতাৰ সৈতে প্রত্যেক্ষভাৱে জড়িত। চতুর্থতে, কালিদাসে অচেতন মেঘক দূতৰূপে কল্পনা কৰিছে। এনে কল্পনাই সাধাৰণ কাব্য ৰসিকৰ হৃদয় কিমানদূৰ আলোড়িত কৰিব পাৰিছে, তাত সন্দেহৰ অৱকাশ থাকি যায়। আনহাতে আব্দুল ৰহমানে তেজ-মঙহৰ মানুহ—

বনত পাৰিজাত ফুলাৰ বাবে সাধাৰণ ফুলে পাহি নেমেলিবনে, ৰাতিৰ আকাশত চন্দ্ৰ উদয় হয় বুলি ঘৰত চাকি নজ্বলাবনে, গঙ্গা সাগৰলৈ বয় বুলি সৰু জান-জুৰি নোবোৱাকৈ থাকিবনে, কোনো তৰুণীয়ে ভৰত মুনিয়ে নির্দিষ্ট কৰি থোৱা তাল-লয়যুক্ত লয়লাস নাচ নাচিলে বুলি সাধাৰণ গাভৰুৱে নচা বাদ দিবনে —আদি বিভিন্ন উপমাযুক্ত প্ৰশ্নেৰে তেওঁ নিজৰ প্ৰতিভাক অৱমূল্যায়ন কৰিও, একে সময়তে কম প্ৰতিভাসম্পন্ন লোকৰো যে কাব্য-চর্চাৰ অধিকাৰ আছে, সেই কথা দৃঢ়তাৰে প্ৰতিপন্ন কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। কবিয়ে আশা কৰিছে, অভাৱগ্ৰস্ত, বিদগ্ধজনে পাত্ৰৰ অভাৱত পদুমৰ পাতত খাই তৃপ্তি পোৱাৰ দৰে তেওঁৰ এই কাব্যও উপায়বিহীন হৈ কোনোবাই পঢ়িব; কিন্তু, জ্ঞানী আৰু মূৰ্খৰ ভেদ কৰাসকল যেন এই কাব্য পাঠ কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে। কাৰণ কবিয়ে এই কাব্য বিদ্বৎজনৰ বাবে ৰচনা কৰা নাই। ভাৰতীয় কাব্য-পৰম্পৰাত এনে নম্ৰতা আৰু বিনয়ী ভাবৰ প্ৰদর্শন অত্যন্ত বিৰল বুলি ক'লেও বঢ়াই কোৱা নহয়। তৎকালীন ভাৰতবর্ষৰ ধর্মীয় পৰিৱেশ, প্ৰেমৰ মাজেৰে বৈৰাগ্যৰ আদর্শ প্ৰতিষ্ঠা তুলি ধৰাৰ উচ্চ পর্যায়ৰ সাহিত্যিক চিন্তা আদিৰ মাজত *সন্দেশ ৰাসকৰ* দৰে আদি ৰস প্ৰধান কাব্যই সমাদৰ নাপাব বুলিয়েই হয়তো কবি আব্দুল ৰহমান শংকিত হৈছিল আৰু সেইবাবেই তেওঁ অত্যন্ত বিনয়েৰে কাব্যখন পাঠক সমাজলৈ আগবঢ়াইছে। কবিৰ ভাষাৰে কাব্যখন অনুৰাগীসকলৰ বাবে ৰতি-গৃহ স্বৰূপ, সকামীসকলৰ চিত্ত হৰণকাৰী, মদনৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশক, বিৰহিণীৰ বাবে কামদেৱ সদৃশ আৰু ৰসগ্ৰাহীসকলৰ বাবে ৰস উদ্রেককাৰী।' লোক-জীৱনৰ ভাৱ-ভাষা সম্বলিত এই কাব্যখনিৰ অন্তর্গত আপোনাৰ পাঠ্য গাথাকেইটি সূক্ষ্মভাৱে অধ্যয়ন কৰিলে ইয়াত অন্তর্নিহিত হৈ থকা তেনে ভাৱৰ প্ৰকাশ লক্ষ্য কৰিব পাৰিব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ *সন্দেহ ৰাসক* কাব্যৰ বিষয়বস্তু সম্বন্ধে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক। (75টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যৰ কাব্যিক সৌন্দর্য ক'ত কিদৰে প্ৰকাশ পাইছে বিচাৰি উলিয়াওক। (100টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৫.৩.৫ ভাৰতীয় দূত-কাব্য আৰু সন্দেহ ৰাসক

এইটো উপশাখাত আপুনি ভাৰতীয় দূত-কাব্যৰ পৰম্পৰা আৰু সেই পৰম্পৰাৰ শেহতীয়া প্ৰতিনিধি হিচাপে *সন্দেশ ৰাসকৰ* মূল্যায়নৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। আগৰ উপশাখাবোৰৰ পৰা আপুনি এই কথা জানিব পাৰিছে যে ৰচনাশৈলী, ছন্দসজ্জা আৰু নাৰী-চিত্তৰ প্ৰাধান্যই এই কাব্যখনিক 'ৰাসক কাব্য' হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। কিন্তু

পৰিছে। অশোক আৰু চজিনা ফুলে তেওঁৰ দুখ বঢ়াই তুলিছে, ময়ূৰীৰ নৃত্যই সেই দুখৰ মাত্রা আৰু অধিক বৃদ্ধি কৰিছে; অসহ্য হৈ উঠিছে কুলি চৰাইৰ মাত; পচোৱাৰ শীতল বাই তেওঁৰ দেহৰ পোৰণি শাঁত পেলাব পৰা নাই; কিংশুক ফুলবোৰ যেন ফুল নহয়, ঘন ক'লা তেজ; উত্তেজক বসন্ত ঋতুৱে বুকুৰ ভিতৰত কামনাৰ জুই জ্বলাইছে আৰু তেওঁক প্ৰিয়-মিলনৰ বাবে কাতৰ কৰি তুলিছে।

বিৰহিণীয়ে এনেদৰে মনৰ দুখ-বেদনা পথিকৰ আগত ব্যক্ত কৰি সেই খবৰ তেওঁৰ স্বামীক জনাবলৈ কৈছে। তাৰ লগে লগে তেওঁ এই কথাও সোঁৱৰাই দিছে যাতে কথাবোৰ কওঁতে কিছু সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰে আৰু গিৰীয়েকৰ খং নুঠাকৈ সহজভাৱে বুজাই কয়। এইখিনি কৈ পথিকজনক বিদায় দি বিৰহিণী নায়িকাই নিজ গৃহত প্ৰৱেশ কৰিব খোজোতেই দক্ষিণ দিশৰ পৰা তেওঁৰ প্ৰিয়জন গৃহাভিমুখে আহি থকা দেখিবলৈ পালে। স্বাভাৱিকতে এনে অপ্ৰত্যাশিত ঘটনাই নায়িকাক উৎফুল্লিত কৰি তুলিছে। নায়িকাই নিজে নভবাকৈ হঠাতে কাৰ্যসিদ্ধি লাভ কৰাৰ দৰে *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যৰ পাঠক-শ্ৰোতায়ো সকলো কামতে সিদ্ধি লাভ কৰক— তেনে কামনাৰে কাব্যৰ পৰিসমাপ্তি ঘটোৱা হৈছে।

কাব্যখনিত কবিয়ে কাব্যৰ নায়িকাগৰাকীৰ বিৰহ-ব্যথা, সন্দেশ প্ৰেৰণ আৰু তাৰ অনুষঙ্গ হিচাপে নৈসৰ্গিক জগতৰ চিত্ৰ অতিশয় দক্ষতাৰে অঙ্কন কৰিছে। প্ৰকৃতি জগতৰ পৰা আহৰণ কৰা উপমাদিৰ প্ৰয়োগেৰে কবিয়ে নায়িকাৰ অপৰূপ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্যৰ বিৱৰণ দিছে। ইয়াত প্ৰকৃতিৰ সকলো ছবি হৈ পৰিছে উদ্দীপন বিভাব, নায়িকাৰ হৃদয়ানুভূতিৰ ব্যঞ্জনা। আকৌ গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত, বসন্ত —এই ছয় ঋতুৰ বৰ্ণনাৰ সৈতে কবিয়ে নিসৰ্গৰ বুকুৰ পৰা বুটলি অনা উপমাৰ যি সংযোগ ঘটাইছে, সেইবোৰে নায়িকাৰ হৃদয়াৱেগ যথাৰ্থ ৰূপত তুলি ধৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। অৱশ্যে নায়িকাৰ দেহ-সংগঠনৰ বৰ্ণনাত কবি সংস্কৃত কবিকুলৰ সমকক্ষ হ'ব পৰা নাই। কিন্তু, সেয়ে হ'লেও কেতবোৰ প্ৰসঙ্গত তেওঁ মৌলিকতা দেখুৱাবলৈ যে সক্ষম হৈছে তাত সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। বিশেষকৈ চিত্ৰধৰ্মী বৰ্ণনাত কবিৰ কুশলতা সংস্কৃত কবিসকলতকৈ কোনো গুণে কম নহয় বুলিব পাৰি। কান্দি কান্দি চকু উখহাই বাউলী হৈ পৰা, বিৰহ-বেদনাৰে ক্লিষ্ট নায়িকাৰ মুখমণ্ডলত মূৰৰ চুলি সিঁচৰিত হৈ পৰা, বাৰে বাৰে হুমুনিয়াহ কাঢ়ি হাতৰ আঙুলি ফুটাই থকা, সমগ্ৰ শৰীৰ ভাঙি এঙামূৰি দিয়া আদি চিত্ৰ তাৰ প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ। তেনেদৰে ধুমুহাৰ গতিৰে বাট বুলা পথিকজনক দেখি তেওঁক লগ ধৰিবলৈ উত্ৰাৱল হৈ খোজ দিওঁতে নায়িকাৰ চঞ্চল নিতম্বৰ পৰা মেখেলা খুলি পৰা, সেইখন যথাস্থানত বান্ধি ল'বলৈ ধৰোঁতে ডিঙিৰ হাৰ সুলকি পৰা, সেইবোৰৰ কিছুমান এৰি কিছুমান বুটলি লৈ পুনৰ আগবাঢ়িব খোজোঁতে নুপুৰত জোটাপুতি লাগি মাটিত লুটি খাই পৰা, তাৰ পৰা বিস্ময় আৰু লজ্জাৰে উঠি পুনৰ খোজ দিবলৈ লওঁতেই পাটৰ কাঁচলি ফাটি মোহনীয় স্তনযুগল ঈষৎ মুক্ত হৈ পৰা আৰু দুটা পদুম ফুলেৰে স্বৰ্ণকুম্ভ ঢাকি ধৰাৰ দৰে নায়িকাই নিজৰ স্তনযুগল দুহাতেৰে ঢাকি ধৰা, বাটৰুৱাৰ মুখত নিজৰ প্ৰশংসা শুনি সলাজ ভাবেৰে

মতাৱলম্বীসকল ধর্ম প্রচাৰৰ লক্ষ্য আগত ৰাখি এই বিধ কাব্য-চর্চাত ব্রতী হয় যদিও, পাছলৈ ই শৃঙ্গাৰ ৰস প্রধান লোক কাব্যৰো বাহন হৈ উঠে।

আপুনি অধ্যয়ন কৰি থকা এই শিতানটোৰ আৰম্ভণিতে মই কৈ আহিছো যে 'সংনেহ' (সন্দেশ) আৰু 'ৰাসউ' (ৰাসক) — এই দুই শব্দৰ সংযোগত *সংনেহ ৰাসউ*, অর্থাৎ *সন্দেশ ৰাসক* শিৰোনামটো গঠিত হৈছে। 'সন্দেশ' শব্দৰ অর্থ হ'ল 'খবৰ' বা 'বার্তা' আৰু আনহাতে ভাৰতীয় পৰম্পৰাত 'ৰাসক' হ'ল এবিধ গীতি-কাব্যৰ ছন্দৰ নাম। আপুনি কাব্যখনিৰ বিষয়বস্তুৰ প্রসঙ্গত পাই আহিছে যে *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যত এগৰাকী বিৰহিনী নাৰীয়ে নিজৰ বিৰহ-যন্ত্রণাৰ বার্তা প্রবাসত থকা স্বামীক জনাবলৈ বাটেৰে গৈ থকা জনৈক পথিকক কাতৰ অনুৰোধ জনাইছে। তদুপৰি, কাব্যখনিত 'দোহা', 'চউপইয়' আদি দুই-এবিধ ভিন্ন ছন্দ প্রয়োগ কৰিলেও, ই মূলতঃ 'ৰাসক' ছন্দত ৰচিত। 'সন্দেশ' বা 'বার্তা'ই মুখ্য ভূমিকা লোৱা হেতুকে আৰু 'ৰাসক' ছন্দত ৰচিত হোৱা বাবে কাব্যখনিৰ *সন্দেশ ৰাসক*নামকৰণ যথোপযুক্ত হৈছে বুলি নিঃসন্দেহে পতিয়ন যাব পাৰি।

কাব্যখনৰ গঠন-বৈশিষ্ট্য কিছু ভিন্ন প্রকৃতিৰ। মুঠ তিনিটা খণ্ডৰ জৰিয়তে ইয়াৰ বিষয়বস্তু উপস্থাপিত হৈছে আৰু প্রতিটো খণ্ডৰ নাম দিয়া হৈছে 'প্রক্রম'। ইয়াৰে 'প্রথম প্রক্রম'ত কাব্যৰ প্রস্তাৱনা, কবিৰ পৰিচয় আৰু আত্ম-লঘিমা ব্যক্ত কৰা হৈছে। 'দ্বিতীয় প্রক্রম'ত কাব্যৰ মূল কাহিনী আৰম্ভ হৈছে। ইয়াত বিৰহিনী নায়িকাৰ বিৰহ-বেদনা, নায়িকাৰ দ্বাৰা বাটেৰে গৈ থকা জনৈক পথিকক প্রবাসত থকা স্বামীৰ ওচৰলৈ তেওঁৰ বিৰহ-যন্ত্রণাৰ বাতৰি লৈ যাবলৈ কাতৰ অনুৰোধ, বাটৰুৱাৰ দ্বাৰা নায়িকাৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ প্রশংসা আৰু সাম্বপৰ নগৰৰ সৌন্দর্যৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। তৃতীয় 'প্রক্রম'ত আছে ষড়ঋতুৰ প্রতিটোতে ঘটা নায়িকাৰ দুখ-বেদনাৰ মর্মস্পর্শী বর্ণনা। ঠিক তেনে সময়তে নায়কৰ হঠাৎ ঘটা প্রত্যাৱর্তনৰ ফলত নায়িকাৰ মনত সৃষ্টি হোৱা আৱেগ-বিহ্বল আনন্দদায়ক পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে কাব্যৰ সামৰণি পৰিছে।

কাব্যখনিৰ গাঁথনিক দিশত ৰাসক ছন্দই এক বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছে। এইবিধ ছন্দৰ জৰিয়তে কবিয়ে ঘটনাক্রমৰ বিৱৰণ নিটোল ৰূপত দাঙি ধৰিবলৈ সমর্থ হৈছে। এই ফালৰ পৰাও কাব্যৰ নামকৰণত 'ৰাসক' শব্দৰ সংযোজন যথোপযুক্ত হৈছে বুলি ক'ব পাৰি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ 'ৰাসক' ছন্দৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰি *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যৰ গঠন-ৰীতিৰ এটি টোকা লিখা। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ *সন্দেশ ৰাসক*কাব্যৰ শিৰোনামৰ সার্থকতা বিচাৰ কৰক। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

খম্ভাত। এই খম্ভাত নামৰ ঠাইখন চালুক্য বংশৰ ৰজা সিদ্ধৰাজ আৰু কুমাৰপালৰ ৰাজত্বকালত ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰবিন্দু হৈ পৰিছিল। এই দুজনা ৰজাৰ তথা চালুক্য বংশৰ শাসনকালত সৌৰাষ্ট্ৰ বা গুজৰাট ৰাজ্যৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত সিন্ধু নদী পৰ্যন্ত প্ৰসাৰিত আছিল আৰু সেইবোৰ ঠাইত বিভিন্ন প্ৰান্তৰৰ পৰা অহা বণিকসকল ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ বাবে গোট খাইছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। গতিকে আব্দুল ৰহমানৰ কাব্যৰ বিৰহিনী নায়িকাৰ পতি ব্যৱসায়িক কাৰণত খম্ভাতলৈ যোৱা কথাৰ উল্লেখে কাব্যখনি সিদ্ধৰাজ আৰু কুমাৰপালৰ শাসনকালত, অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টিয় দ্বাদশ শতিকাৰ শেষভাগ অথবা ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আদি ভাগত ৰচিত হৈছিল বুলি প্ৰতিপন্ন কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যৰ ৰচনা-কাল নিৰ্ণয় কৰক। (75টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৫.৩.৩ সন্দেশ ৰাসক কাব্যৰ নামকৰণ আৰু গঠন বৈশিষ্ট্য

আপুনি পূৰ্বৰ উপশাখা দুটাত *সন্দেশ-ৰাসকৰ* ৰচকগৰাকীৰ পৰিচয় আৰু ৰচনাৰ সময় সম্বন্ধে অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া এইটো উপশাখাত উক্ত কাব্যৰ নামকৰণৰ তাৎপৰ্যৰ বিষয়ে আপোনাক অৱগত কৰোৱা হ'ব। কাব্যখনিক *সংনেহ ৰাসউ* (*সন্দেশ ৰাসক*) নামেৰে কিয় বিভূষিত কৰা হ'ল সেই প্ৰশ্ন নিশ্চয় আপোনাৰ মনলৈও আহিছে। অলপ মন কৰিলে আপুনি বুজিব পাৰিব যে দুটা বিশেষ শব্দ— 'সংনেহ' (সংস্কৃত সন্দেশ) আৰু 'ৰাসউ' (সংস্কৃত ৰাসক)ৰ সংযোগ সাধনেৰে কাব্যখনিৰ শিৰোনামটো সৃষ্টি কৰা হৈছে। সংস্কৃত 'সন্দেশ' তথা প্ৰাকৃত 'সংনেহ'ৰ মূল অৰ্থ বাতৰি বা খবৰ। কাব্যখনিৰ মুখ্য বিষয় হৈছে বিজয়নগৰৰ স্বামী-বিৰহ-কাতৰা প্ৰোষিতভৰ্তৃকা নাৰী এগৰাকীৰ দ্বাৰা বাটেৰে গৈ থকা জনৈক পথিকৰ মাধ্যমেৰে প্ৰবাসগত স্বামীলৈ বিৰহ-যন্ত্ৰণাৰ 'সন্দেশ' বা 'বাৰ্তা' প্ৰেৰণ। সেই হেতুকে কবিয়ে বিষয়বস্তুৰ পৰিচয় ব্যক্ত হোৱাকৈ কাব্যখনিৰ নামকৰণত 'সন্দেশ' শব্দটো জড়িত কৰিছে। আনহাতে 'ৰাসউ' শব্দই লোক জীৱনৰ শৃঙ্গাৰাত্মক প্ৰেমমূলক কাহিনীক বুজায়। কাব্যখনিৰ ঘাই ৰস আদি বা শৃঙ্গাৰ হোৱা হেতুকে 'সংনেহ' (সন্দেশ)ৰ সৈতে 'ৰাসউ' (ৰাসক) শব্দ লগ লগাই কাব্যৰ নাম 'সংনেহ-ৰাসউ' *(সন্দেশ ৰাসক)* ৰখা হৈছে।

ভাৰতীয় সাহিত্যত পুৰণি কালৰে পৰাই ৰাস, ৰাসা, ৰাসক শব্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। এইবোৰ শব্দ বহু সংখ্যক নাৰীয়ে অংশগ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন তাল-লয়েৰে সু-সমৃদ্ধ নৃত্যানুষ্ঠানক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। (এই প্ৰসঙ্গত আপুনি মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ বিৰচিত *কীৰ্তন-ঘোষাৰ* ৰাসক্ৰীড়া খণ্ডটোলৈ মন কৰক। ইয়াতো 'ৰাস' শব্দৰ

বিজয়ে এনেবোৰ ঠাইৰ নামৰ আধাৰতে কবি আব্দুল ৰহমানক ভাৰতবর্ষৰ পশ্চিম সীমান্তৰ লোক আছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে। বিখ্যাত পণ্ডিত ৰাহুল সাংকৃত্যায়নেও আব্দুল ৰহমান মূলতান অঞ্চলৰ বাসিন্দা আছিল বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। কিন্তু সেয়ে হ'লেও, কাব্যখনিত কবিয়ে নিজে উল্লেখ কৰি থৈ যোৱা পৰিচয়, কাব্যৰ ভাষা আৰু ৰচনাশৈলীয়ে আব্দুল ৰহমানক এতিয়াৰ গুজৰাট অঞ্চলৰ নাইবা আন কথাত মাৰোৱাৰী-গুজৰাটী ভাষা-প্রধান অঞ্চলৰ লোক আছিল বুলি প্রতিপন্ন কৰে।

নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা ৰূপে আত্মপ্রকাশ কৰা গুজৰাটী-মাৰোৱাৰী ভাষাই আনুমানিক খ্রীষ্টিয় ষোড়শ শতিকাত গুজৰাটী আৰু ৰাজস্থানীৰূপে স্বতন্ত্র ভাষাৰ মর্যাদা লাভ কৰে। এই দুয়োটা ভাষাই শৌৰসেনী প্রাকৃত তথা তাৰ অপভ্রংশ ৰূপৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰিছিল। এই ভাষা দুটাই আধুনিক ৰূপ লাভ কৰাৰ পূর্বে শৌৰসেনী অপভ্রংশত বিপুল পৰিমাণৰ সাহিত্য ৰচিত হৈছিল। এটা সময়ত গুর্জৰ উপজাতিয়ে এই ভাষিক অঞ্চলত নিজৰ গুর্জৰ ৰাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিলেও, পৰিশেষত সেই জাতিৰ লোকসকলেও আর্য ভাষাকে নিজৰ বুলি আঁকোৱালি লয়। ইয়াৰ স্বাভাৱিক পৰিণতি হিচাপে গুর্জৰ ভাষাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য শৌৰসেনী অপভ্রংশত সোমাই পৰে। আপুনি ইতিমধ্যে গম পাইছে যে *সন্দেশ ৰাসক*ৰ ভাষা শৌৰসেনী অপভ্রংশৰ অর্বাচীন ৰূপ বা পশ্চিমা অৱহট্‌ঠ। সেয়ে হ'লেও, ইয়াৰ ভাষাত পূর্বে উল্লেখ কৰা গুর্জৰ ভাষাৰ দুই-এক বৈশিষ্ট্যও লক্ষ্য কৰিব পাৰি। এনে কথাই কাব্যখনি গুজৰাট অঞ্চলত ৰচিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা দাঙি ধৰে। গুজৰাট অঞ্চলত সংস্কৃত, শৌৰসেনী প্রাকৃত তথা শৌৰসেনী অপভ্রংশৰ প্রাচীন-অর্বাচীন ভাষাত বিবিধ সাহিত্য-চর্চাৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস পোৱা যায়। কিন্তু, ইয়াৰ বিপৰীতে সিন্ধু-মূলতান অঞ্চলত সাহিত্য-চর্চাৰ তেনে কোনো ধাৰাবাহিকতা পাবলৈ নাই। গতিকে ভাষা তথা ঐতিহ্যৰ দৃষ্টিৰে বিচাৰ কৰি পণ্ডিতসকলে *সন্দেশ ৰাসক* কাব্যখনি গুজৰাট অঞ্চলতে ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰিছে।

গুজৰাটী ভাষাত পূর্বৰে পৰাই কেতবোৰ লোকধর্মী কাব্য ৰচিত হোৱাৰ প্রমাণ পোৱা যায়। এইবোৰৰ ভিতৰত 'ৰাসক' কাব্য অন্যতম। নাৰী মনৰ প্রকাশক এইবিধ জনপ্রিয় কাব্য গুজৰাটীৰ নিজস্ব সম্পদ। আপোনাৰ পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত *সন্দেশ ৰাসক*-ৰ বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য কৰি ইয়াকো ৰাসক শ্রেণীৰ কাব্য আখ্যা দিয়া হৈছে। উল্লেখনীয় যে এই কাব্যখনিত এগৰাকী নাৰীৰ মানসিক অৱস্থাৰ প্রতিচ্ছবি অতিশয় মর্মস্পর্শীভাৱে চিত্রিত হৈছে। কবি আব্দুল ৰহমানক গুজৰাট অঞ্চলৰ লোক বুলি অনুমান কৰাৰ ইও অন্যতম কাৰণ।

পৰিশেষত এনেদৰে ক'বব পাৰি যে *সন্দেশ ৰাসক*ৰ স্রষ্টা কবি আব্দুল ৰহমানৰ পূর্বপুৰুষ আছিল সিন্ধু-মূলতান অঞ্চলৰ বাসিন্দা। কিন্তু পৰৱর্তী সময়ত কিবা বিশেষ কাৰণবশতঃ এই কবিগৰাকীয়ে মূল বাসভূমি এৰি গুজৰাট অঞ্চলত বসতি কৰিবলৈ লয়। তাতে তেওঁ স্থানীয় ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ঐতিহ্যৰ সৈতে গভীৰভাৱে পৰিচিত হয় আৰু তেনে পৰম্পৰাক আধাৰ হিচাপে লৈ উল্লিখিত কাব্যখনি ৰচনা কৰে। *সন্দেশ*

বা সন্দেহ ৰাসউ নামৰ দূত-কাব্যখনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। এই দূত- কাব্যখনৰ ৰচক আব্দুৰ ৰহমান। পাঠ্যক্রমৰ পৰিসৰলৈ লক্ষ্য ৰাখি কাব্যখনৰ দ্বিতীয় প্রক্রমৰ প্রথম পাঁচোটা গাথাহে আপোনাৰ বাবে নির্বাচন কৰা হৈছে। পাঠ্য বিষয়ত অন্তর্ভূক্ত সন্দেস ৰাসক নামৰ কাব্যখনৰ ভাষা পশ্চিমা অৱহট্‌ঠ কাব্যখনিক ভাৰতীয় দূত কাব্য পৰম্পৰাৰ শেহতীয়া প্রতিনিধি আখ্যা দিয়া হৈছে। শৃঙ্গাৰ ৰসৰ আধাৰত ৰচিত হৈ এখনি অতিশয় উৎকৃষ্ট গীতি কাব্য। সর্বমুঠ তিনিটা প্রক্রমত বিভক্ত এই কাব্যখনত প্রবাসী স্বামীৰ বিৰহ-যন্ত্রণাত দুখেৰে দিন পাৰ কৰা এগৰাকী নাৰীয়ে জনৈক পথিকৰ মাধ্যমেৰে মনৰ বাতৰি গিৰীয়েকলৈ প্রেৰণ কৰাৰ বিৱৰণ আছে। 'ৰাসক' বা অৱহট্‌ঠ ভাষাত সংনেহ ৰাসউ। প্রকৃতিৰ ৰূপৰ কার্যবেক্ষণ আৰু মানৱ-হৃদয়ৰ ভাবাবেগ বিশ্লেষণত কবিয়ে যথেষ্ট নিপুণতাৰ পৰিচয় দিব পাৰিছে। কাব্যখন অদ্দহমান বা আব্দুল ৰহমান (পাঠভেদে আব্দুৰ ৰহমান) নামৰ এগৰাকী মুছলমান কবিয়ে ৰচনা কৰিছিল। সম্পূর্ণ হিন্দু পৰিবেশত ৰচিত এই কাব্যখনিৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য দিশ হৈছে ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক জীৱনৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ ঐতিহ্যৰ প্রকাশ তথা সমন্বয়ৰ আদর্শৰ প্রতিফলন।

৫.৩ সন্দেশ ৰাসক

নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ কালত প্রাদেশিক কবি-সাহিত্যিকসকলে নিজ ভাষাৰ সমান্তৰালভাৱে ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ মধ্যস্তৰৰ শেহতীয়া প্রতিনিধি অপভ্রংশ তথা অৱহট্‌ঠ ভাষাতো সাহিত্যাদি ৰচনা কৰিছিল। তাৰেই এক উৎকৃষ্ট নিদর্শন হৈছে অদ্দহমান বা আব্দুল ৰহমানৰ দ্বাৰা শৌৰসেনী অপভ্রংশৰ অর্বাচীন ৰূপ শৌৰসেনী অৱহট্‌ঠ বা আন কথাত পশ্চিমা অৱহট্‌ঠত ৰচিত দূত-কাব্য '*সন্দেশ ৰাসক*' বা *সংনেহ ৰাসউ*। কাব্যখনত ভাৰতীয় ধ্রুপদী সাহিত্যৰ আদর্শৰ অনুসৰণ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। তৎকালীনভাৱে ভাৰতীয় জন-জীৱনত প্রচলিত কথ্য ভাষাৰ সাহিত্যিক প্রয়োগ, চিত্রধর্মী বর্ণনা আৰু অলঙ্কাৰৰ যথাযথ ব্যৱহাৰে কাব্যখনিক উৎকৃষ্ট ৰূপ প্রদান কৰিছে। তলত আপোনাৰ অধ্যয়নৰ সুবিধার্থে কাব্যখনিৰ ৰচক, ৰচনাৰ সময়, বিষয়বস্তু আদি দিশবোৰৰ সম্যক আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল।

৫.৩.১ কবি পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে *সন্দেশ ৰাসক* বা *সংনেহ ৰাসউ* নামৰ দূত-কাব্যখনিৰ ৰচক গৰাকীৰ নাম হৈছে অদ্দহমান বা আব্দুল ৰহমান। প্রাচীন কালৰ প্রায়ভাগ ভাৰতীয় কবিৰ দৰে এইগৰাকী কবিৰো জীৱন তথা সময়ৰ উল্লেখ ইতিহাসৰ পাতত পাবলৈ নাই। কাব্যখনিৰ আৰম্ভণিতে কবিয়ে নিজৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা সামান্য পৰিচয়, কাব্যৰ ভাষা আৰু 'ৰাসক' সাহিত্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ আঁত ধৰি এইগৰাকী কবিৰ সময় খ্রীষ্টিয় দ্বাদশ শতিকাৰ শেষভাগ অথবা ত্রয়োদশ শতিকাৰ আদিভাগ বুলি অনুমান কৰা হৈছে। *সন্দেশ ৰাসকৰ* প্রথম প্রক্রমত কবিয়ে নিজৰ পৰিচয় এনেদৰে ব্যক্ত কৰিছে—